

DS

589

๖๘๒๔

จดหมายเหตุระยะทางไปมณฑลราชบุรี

จดหมายเหตุระยะทางไปมณฑลราชบุรี

ศูนย์ข้อมูลภูมิภาคตะวันตก
มหาวิทยาลัยศิลปากร

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา นริศรานุวัดติวงศ์

พิมพ์เพื่อทูลเกล้าฯ

๒๘ เมษายน ๒๕๑๖

คำนำ

เมื่อระหว่างวันที่ ๓ ถึง ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) สมเด็จพระเจ้าพำกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้เสด็จไปตรวจราชการในมณฑลราชบุรี ด้วยขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ อันเป็นหน่วยราชการที่มหนาทจัดสร้างและควบคุมการคมนาคมทุกชนิด เช่นการตัดถนน การรถไฟ การโทรเลข โทรศัพท์ ทว่าพระราชอาณาเขต ตลอดทั้งควบคุมการก่อสร้างและการสาธารณสุขในพระนครด้วย ทั้งนี้เพื่อทอดพระเนตรการวางสายโทรเลขและทางรถไฟสายใต้ ซึ่งได้ดำเนินงานไปจนถึงจังหวัดเพชรบุรีแล้ว นอกจากนั้นยังจะเสด็จไปสำรวจเส้นทางตามโครงการที่ดำริจะสร้างทางรถไฟ แยกจากจังหวัดราชบุรีไปยังจังหวัดสมุทรสงครามอีกทางหนึ่งด้วย และในเส้นทางนี้ได้เริ่มดำเนินการวางสายโทรเลขแล้ว

โดยปกติสมเด็จพระเจ้าพำกรมพระยานริศฯ ทรงบันทึกจดหมายเหตุรายวันไว้เป็นประจำแต่ไหนแต่ไรมา หากเสด็จไปราชการหรือประพาสตามที่ต่าง ๆ ก็ทรงบันทึกสิ่งที่ทรงพบเห็นทุกอย่างอันจะเป็นประโยชน์แก่การทูลบำรุงบ้านเมือง เช่นพินภูมิประเทศ ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนไว้อย่างถี่ถ้วน และมีก็จะทรงหาโอกาสทอดพระเนตรวัดวาอาราม และโบราณสถานเพื่อเป็นผลพลอยได้ ในการที่จะทรงศึกษาวิชาช่างและโบราณคดีไปด้วย ถ้าทรงพบเห็นสิ่งใดที่งามหรือแปลกเป็นที่จับพระทัย ก็ทรงเขียนถ้อยไว้ในสมุดอื่นเท่าที่จะทรงหยิบฉวยมาได้เป็นพิเศษเพื่อทรงจดจำไว้เป็นแบบอย่างและนำไปใช้ประโยชน์ในภายหลังด้วย เช่นในการเสด็จไปมณฑลราชบุรีครั้งนั้นก็เช่นเดียวกัน ทรงเขียนไว้ในสมุดบาง ๆ สำหรับเด็กนักเรียนหัดเขียนหนังสือ และปรากฏว่าได้ทรงนำลวดลายบางอย่างที่ทรงพบ มาใช้เป็นแนวความคิดในการออกแบบวัดเบญจมบพิตร และนำเสียงนกร้องมาแต่งเพลง “แม่ศรีทองเครื่อง” เป็นต้น แต่มีความเสียดใจที่ได้พบที่ทรงจดไว้แต่เพียงเต็มสมุดเล่มเดียว เฉพาะตอนต้นจนเสด็จถึงราชบุรี อาจมีต่อไปตอนที่เสด็จไปจังหวัดกาญจนบุรีคงจะพลัดหายไปเสีย จึงทำให้เรื่องขาดไป ไม่มีตลอดจนสิ้นระยะทางเสด็จแต่อย่างไรก็ดีเห็นว่าเท่าที่มีอยู่นี้ก็พอจะเป็นประโยชน์ในทางโบราณคดีและทางช่างได้พอสมควร ดังนั้นบัดนี้ก็เกาใจเต็มที่ จึงได้คัดลอกพิมพ์ ขึ้นเพื่อรักษาไว้มิให้สูญเสีย

สำนวนที่ทรงใช้บันทึกจดหมายเหตุนั้น มักจะสั้นและรวบรัด ด้วยทรงเขียนในระหว่าง
เดินทางเพื่อช่วยความจำพอเข้าพระทัยเอง ทั้งทรงใช้ถ้อยคำที่ใช้กันอยู่ในสมัยนั้น เช่น เรียกสิ่ง
ที่ได้มาจากฝรั่งใหม่ๆ ยังมีได้คิดคำไทยขึ้นใช้ทับศัพท์คำฝรั่ง เช่น สเตชั่น (STATION) ไซดิง
(SIDING) แทนที่จะเรียกสถานี รวงหลัก ทางแยกเช่นในปัจจุบันนี้ หรือการนับเวลาเป็นท่อม
โมงอย่างเก่า เช่น ๑๐ ท่อม หมายถึง ๔ นาฬิกา เป็นต้น ซึ่งอาจจะทำให้ผู้อ่านรู้สึกงงงน นอกจาก
นั้นยังมีศัพท์ภาษาในทางช่างซึ่งคงเข้าใจได้ยาก จึงได้เขียนอธิบายคำที่คิดว่าจะมีผู้ที่ไม่ทราบไว้
ข้างท้ายเท่าที่คิดได้

หนังสือนี้จัดพิมพ์ขึ้นด้วยหวังให้เกิดประโยชน์เป็นบุญกุศล ทั้งมีผลเป็นวิทยาทาน จึงขอ
ขอบพระคุณและแบ่งส่วนบุญแก่ท่านผู้ซื้อ ผู้อ่านไว้ในโอกาสนี้ด้วย

๑๐๒๕. ๕๓ พงศ

๒๘ เมษายน ๒๕๑๖

จดหมายเหตุระยะทางไปมณฑลราชบุรี

ร.ศ. ๑๒๑

วันที่ ๓ มีนาคม ๑๒๑

เข้าโมง ๒.๑๕ ออกรถไฟ ศาลาไชยดิ้งที่ ๑ สเตชั่น
๓ โมงครึ่ง สเตชั่นบ้านเขมร มีไชยดิ้งที่ ๒ หยุด มีดงน้ำ
๔ โมงถึงพระปฐม มีสเตชั่น ไชยดิ้งที่ ๓ หยุด มีคนลงมาก
๔ โมง ๓๕ บ้านด่าน มีสเตชั่นเตี้ย แลไชยดิ้งที่ ๔
๔ โมง ๕๐ ถึงบ้านโป่ง มีสเตชั่น ไชยดิ้งที่ ๕ มีดงน้ำ หยุดมีคนโดยสารมาก
๕ โมง ๔๗ ถึงโพธารามใกล้หน้า มีสเตชั่นยังไม่แล้ว มีทาง เสวโหรเลขหมด
เที่ยง ๑๕ ถึงราชบุรี สเตชั่นแล้ว มีไชยดิ้ง
บ่าย ๒ โมง ๔๐ ออกจากราชบุรี
บ่าย ๓.๑๐ สเตชั่นบ้านโพธิ์ สเตชั่นเตี้ย มีไชยดิ้ง
บ่าย ๔ ถึงสเตชั่นบ้านน้อยชั้นเตี้ย มีไชยดิ้ง หยุดส่งคน
บ่าย ๔.๓๐ ถึงเพชร สเตชั่นใหญ่แล้ว มีไชยดิ้ง
ไปนอนเรือที่วัดทองอยู่ใต้เมือง

วันที่ ๔ มีนาคม ๑๒๑

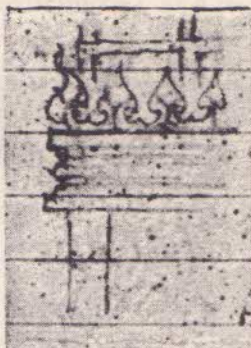
เช้า ๓.๑๕ ไปหาเจ้าพระยาสุรพันธ์ที่บ้าน แล้วไปวัดใหญ่ เรียกวัดสุวรรณารามสำหรับให้
เพราะ วัดนี้เป็นวัดเก่าที่สุดที่ได้เห็นมา แต่ยังมีมาก มีเขียนเหลือเห็นมาก แต่ของเก่าก็มีแต่โบสถ์
ก่อหลังหนึ่งเครื่องประคุดกับการเบรียนไม้เครื่องประคุดหลังหนึ่ง อายุสัก ๓๐๐ ๔๐๐ ปี แต่สมภาร
ดีเต็มทีซ่อมรักษาไว้เป็นอย่างดี แลที่มันแห้งด้วย

โบสถ์นั้น มีเสาลายปัดแบบ ลายต่างกัน พื้นแดงผูกดี ๆ ฝาเขียนเบญจรงค์ ด้านหน้า
 มารประจัญ แต่ลบเลือนมาก เห็นไม่ใคร่ได้ ด้านข้างเทพชุมนุม มีรูปอินทรี พรหม เทวดา ยักษ์
 นาค ครุฑ วิชารร บานประตูกกลางหน้าเทวดายืน ตีตี๋มที่ ได้เครื่องเก่าขัดเจน ประตูกข้างหน้ารูป

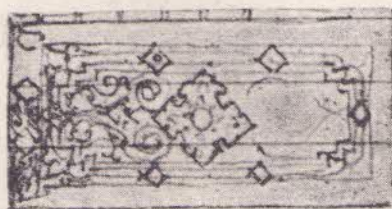

เขียนกาง ไม่สู้ดี ประตูล้าง ข้างรูปกนิษฐ ล้วนแต่ชั้นหวิกล้วยทั้งสิ้น พระประธานและพระบริวาร
ฐานบันเป็นงามนัก เพดานทำตารางอย่างอกเลา มีดาวกลาง กลางช่องใหญ่ คิดจะไปถ่ายเขียนวัน
หลัง หน้าต่างไม่มี หน้าบรรพเป็นนารายณ์ทรงหนุมาน ๆ ๕ มีอนงค์ในดอกบัว

การเปรียญ หน้าบรรพกนก บานกลาง หน้าสลักมีหางโต พริ้งทำดี มีบัลลังก์บัตดินยาน

ฝาปกน เขียนภาพแมงไม้ หลังบานเทวดายืนอย่างเขียนมาหน้า ๒ แลแปลกกันหลายอย่าง แต่ลบ
เสียมากแล้ว เพดานอย่างโนโบสถ์ เสาแปดเหลี่ยมลงรักปิดแบบ ฝาด้านหน้าที่มีขลุ่ยเขียนรตนน้ำ
แต่ลบเลือนหมดแล้ว มีธรรมาสน์ ๒ อัน ธรรมาสน์เทศน์เก่าแต่มีมือทรม ธรรมาสน์สวดงาม ได้
ถ่ายพนักมาไว้ดู

เวลา ๕.๕๐ เข้ากลับมาเรือ

บ่าย ๕ โมงไปหาวังกลับคำ

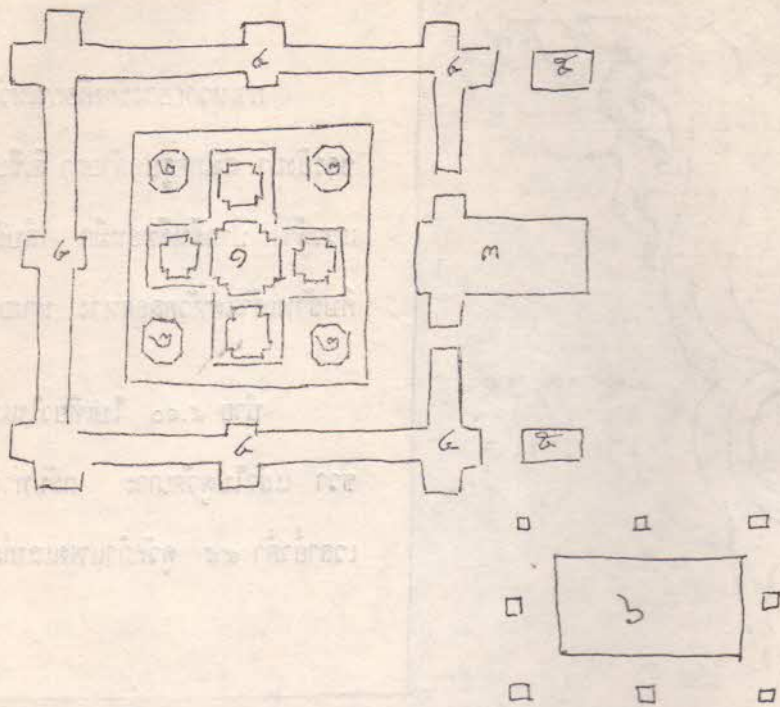
วันที่ ๕ มีนาคม

เช้า ๒ โมง ๓๐ ไปวัดมหาธาตุ แล้วไปวัดพระนอน แล้วไปหาบันไดอิฐ ๕ โมง ๔๕ กลับ

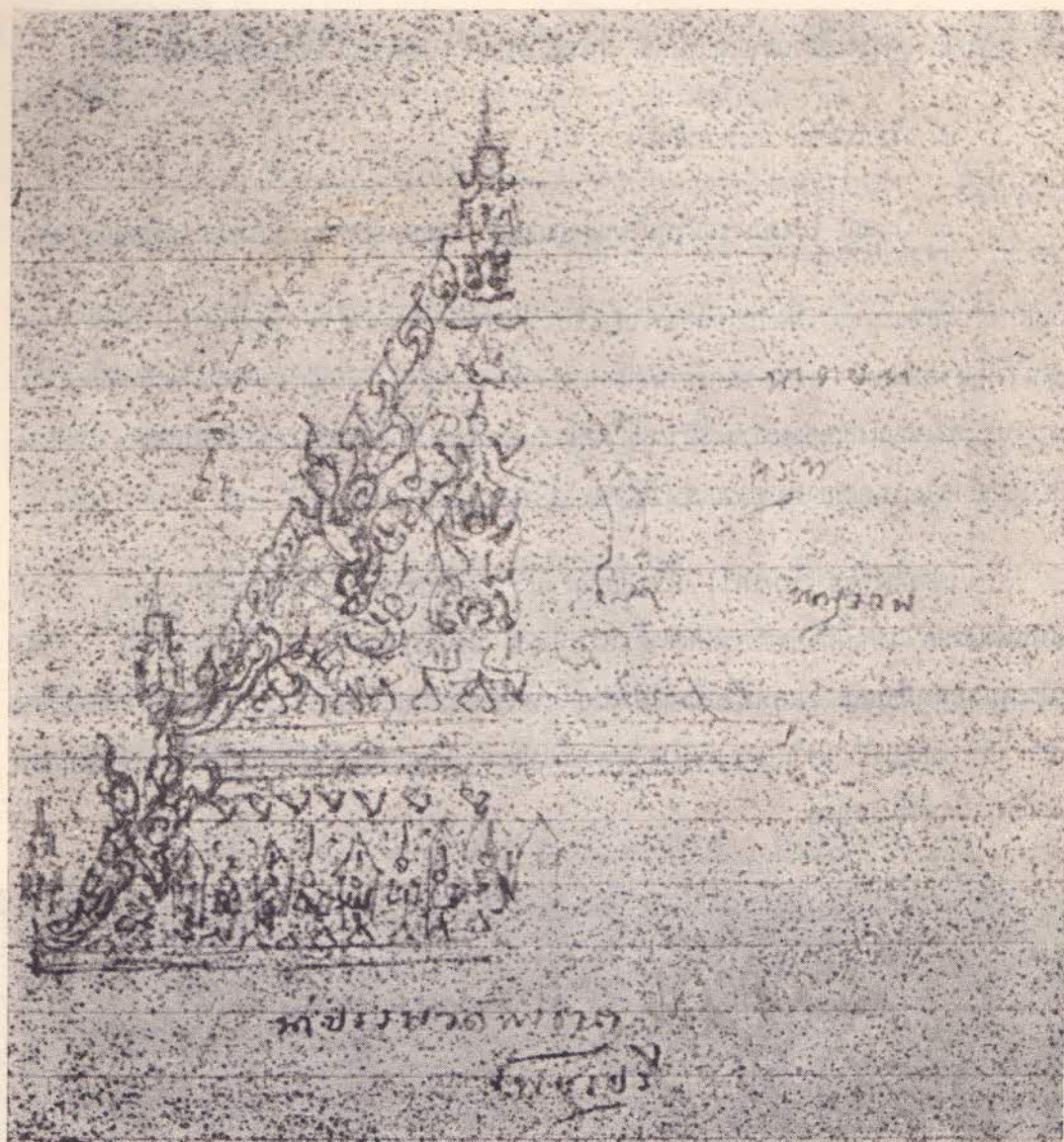
หลวงขจรยังมากำลังร้อง ที่เพชรบุรี วันที่ ๕ มี.ค. ๑๒๑ เหตุเพราะขุนอาหารว่าไม่ใช่ภูรโลก

วัดมหาธาตุแปลนเป็นดังนี้

๑. พระธาตุ เป็นพระปรางก่อใหม่บนฐานเก่า เห็นว่าก่อไม่ถูกต้องตามเดิม แลก่อก็ค้างอยู่ด้วย ทำเป็นพระปราง ๕ ยอด ทรงแตกต่างกันมาก เดิมจะเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง บางทีจะเป็นแต่มุขไม่มียอด เห็นได้ที่ฐานล่าง เดิมมีบันไดขึ้นทั้ง ๔ ด้าน แต่ก่อต่อใหม่ต่อบันไดขึ้นได้แต่ด้านหน้า ด้านเดียวเข้าไปในรูปเดิม ก็รู้ได้ว่าเป็นปราง เพราะเห็นยอดคนพศุลาเขาเก็บไว้ในวิหารน้อยข้างซ้ายกับทั้งพระยืนด้วย ๓ องค์ เห็นจะอยู่ที่มุขทั้งสามด้าน ด้านหน้าเป็นประตูเข้าไปในปราง เขาว่าพังลงจึงก่อใหม่ เจ้าพระยาภาณุวงศ์เป็นแม่กอง

๒. พระเจดีย์แทรกช่องว่าง อยู่บนฐานใหญ่องค์เดียวกับปราง

๓. พระวิหารใหญ่ หน้าบรรพตสนกดิ์ ได้ถ่ายเค้ามาไว้

ในวิหารเครื่องบนประคุด ผนังข้างบนด้านหน้าเขียนमारप्रज्ज दानข้างเทพชุมนุม หลัง
ท้าวหาสมภู ข้างล่างเรื่องมหาชาติ เห็นจะราวพระยอดฟ้า ไม่สู้เก่านัก ไม่สู้ดีนัก แปลกแต่เทพ
ชุมนุมมีวิทยารนั่งด้วย เห็นจะเอาจ่างวัดใหญ่ พระประธานทรงเครื่อง มีพระเล็กองค์หนึ่ง
ศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่าเจ้าพ่อ พวกจีนนับถือเหยียดเป็นศาลเจ้า มีพระเจ็กเป็นเหยือก

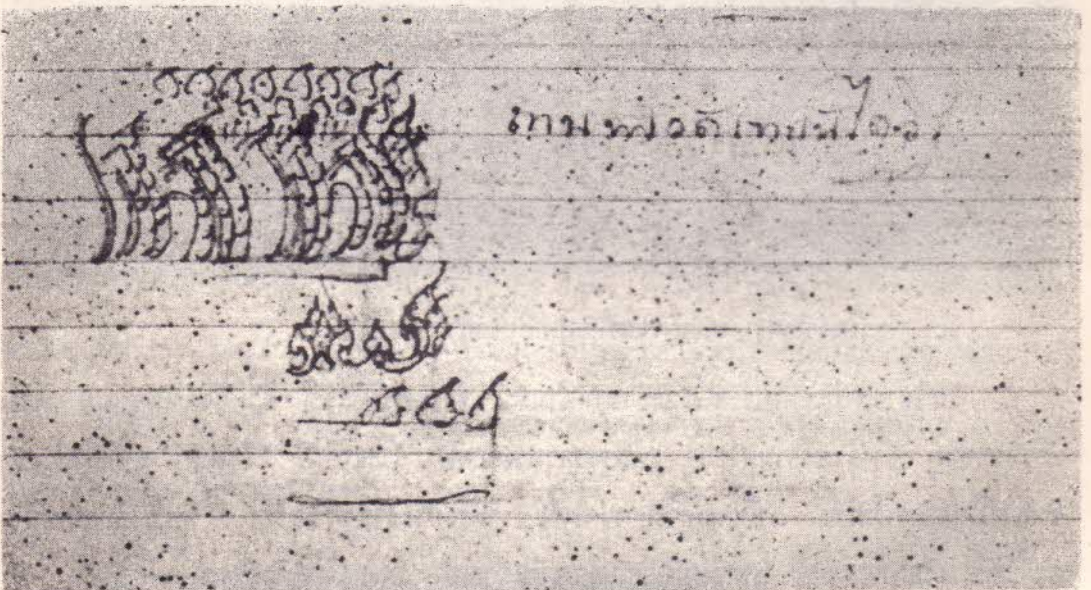
๔. พระเบี่ยงคล้ายเมืองนคร มีพระบันรอบ เป็นพระเก่าแต่ซ่อมใหม่ทางามมิได้

๕. วิหารน้อย มีพระองค์หนึ่ง

๖. โบสถ์ โคร่งเก่าซ่อมใหม่ไม่น่าดูเสียแล้ว รอบนอกพระเบี่ยงมีพระเจดีย์เล็ก ๆ ล้อม

วัดพระนอน มีพระนอนองค์ใหญ่ ไม่น่าดูอย่างใด ไม่เก่าด้วย มีช่องเก่าอยู่ แต่วิหารน้อย หน้าวิหารพระนอน พระทรงเครื่องนั่งอย่างเก่า มีถ้ำลงที่พื้น ที่ผนังริมปากถ้ำเป็นตั่วอะไรไม่ทราบ ตัวใหญ่นั่งคุกเข่าอย่างนั่งไขว่อยู่ข้างหน้า ตัวเล็กสองตัวยืนอยู่ข้างหลัง แตกหมด เหลือแต่ผ้านุ่งท่อนล่าง แต่งอย่างหวิกล้วยเช่นวัดใหญ่ รู้ได้ว่ากรุงเก่า

เขabenไดอิฐ มีวัดเก่า มีโบสถ์หลังหนึ่ง หน้าบรรพณเป็นนารายณ์ทรงครุฑ มีกนกเป็นพื้นงามดี เป็นฝีมือปลายกรุงเก่าๆต้นกรุงเทพฯ มีวิหารหลังหนึ่ง เก่าเหมือนโบสถ์ เครื่องประคุมงกุฎเหมือนกัน แต่หน้าบรรพณไม่มีลาย เห็นจะซ่อมใหม่เสียแล้ว มีทวยแปลกกว่าที่เคยเห็นมา เช่นที่ลอกมาไว้ หน้า ๕ กับบัวฐานพระก็แปลกกว่าที่เคยเห็น ได้ลอกมาไว้ แต่เขียนกลับเกลี้ยง คิดห่างไปหน่อย

มีถ้ายู่ที่วัดนี้ มีพระไม่งามต่าง ๆ แต่เก่า ๆ ก็มี พบพระเจ้ามีสาวกมีเรือนแก้วหล่อองค์หนึ่ง ได้เก็บมาแล้ว มีธรรมาคันเทศน์ ธรรมาคันสวดเล็ก ๆ เก่าแต่ไม่สู้ดีไม่ได้เอามา

เมืองเก่า มีกำแพงคันดินยังเห็นได้บ้าง พื้นที่ในเมืองคล้ายคุชไทยเก่า มีเรือนมีไว้ ถาสุวนคือมีต้นพุทรา มะขาม ตาล ไม้ แลอื่น ๆ มีทางชอกแซก ซีม้าลดเลี้ยวไปสนุก ที่เหล่านั่นเป็นเรือนในสวนในไร่ ปนไปกับวัดร้างถากเกือบร้าง แต่ล้วนเก่า ๆ ทั้งสิ้น ได้แวะดูวัดกำแพงแลง คิดว่าเป็นเทวสถานเก่าก่อกด้วยแลง ถือปูนปั้นลายนอก เหมือนที่ลพบุรี เป็นรูปปรางอย่างเขมร เห็นอายุจะคราวเดียวกับปรางสามยอด นี่เป็น ๕ ยอดไม่ติดกัน เป็นคนละสถาน (ดูแปลนหน้า ๑๑) สถานกลางคิดว่าเปนสถานพระอิศวร สถานขวาเปนสถานพระพิทเนศ สถานซ้ายคงเป็นสถานพระนารายณ์ สถานหน้าคงเปนสถานพระโค สถานหลังอะไรก็เดายาก ยังไม่เคยเห็นแบบ ถ้าจะเดาด้วยไม่มีหลักฐานจะว่าสถานพระอุมาก็ได้ มีสระใหญ่อยู่มุมกำแพงด้านหน้า ตามแบบเทวสถานอันสำหรับใช้ทำพิธีซึ่งมีการอาบน้ำฤๅกระไรแหละ มีกำแพงก่อกด้วยแลง มีประตูสามด้าน แต่ซุ้มเปนอย่างไรไม่ทราบพังเสียแล้ว

ได้ไปแวะดูวัดพระยาเสด็จอีกแห่งหนึ่ง เขาวามีลายเขียน แต่ไม่มีเสียแล้วผนังพัง แล้วแวะวัดใหม่ มีพระใหญ่ไม่งาม มีนามว่าใหม่เพราะสร้างที่หลังวัดทั้งหลายในเมืองเก่านี้ แต่ถ้างแล้วแล้วเลยไปหยุดดูเสาชิงช้าที่หน้าวัดเพชรบุรี มีเสาบักอยู่ต้นหนึ่ง ไม่น่าเชื่อว่าเสาชิงช้า เพราะไม่มีโบสถ์พราหมณ์ ฤๅจะมีแต่ยังไม่เห็นก็ไม่ทราบ ฤๅบางที่วัดเพชรบุรีจะเป็นโบสถ์พราหมณ์เก่าบวชเสียก็ไม่ทราบ แต่แลดูภายนอกเห็นเปนวัดเก่ามาก เขาวามีธรรมาคันเก่ามาก ไม่มีเวลาแวะดูเพราะจวนค่ำ จะรีบไปดูรูปเขียนที่วัดเกาะ ไปถึงเห็นโบสถ์เก่า แต่ซ่อมใหม่แล้ว เข้าไปดูข้างใน เห็นผนังเขียนอย่างหายาบ คือไม่ได้ประสะไม่ได้โบกดินสอพอง เขียนบนปูนเฉย ๆ ใช้ดินแดงกับเขม่าเปนพื้น เขียนเปนรูปพระเจดีย์มีรูปพระเจ้าที่ระฆัง เรียงเปนแถวไปหว่างพระเจดีย์มีฉัตร ใต้ฉัตรเขียนเรื่องปฐมสมโพธิภาพอย่างวิจิตรทั้งนั้น อดหลังमारผจญ อดหน้าเทศนาดาวดึงษ์ คำแลไม่เห็น คิดจะไปดูใหม่วันอื่น ๆ

วันที่ ๖ มีนาคม ๑๒๐

เช้า ๒.๔๐ ไปเขาหลวง

โคลงในเขาหลวง คนเขียนเล่นที่ผา

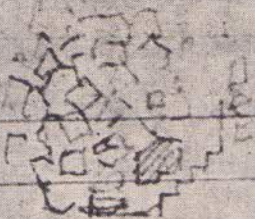
ผา	คึกกระจากลวัน	ชาวผา
หรั่ง	ชอบประดับประดา	ประดิษฐ์ส้าง
มั่ง	กรตติหลังคา	แจ็กชอบ ทำเฮย
ข้า	ชอบท่งสองข้าง	ฝรั่งจีนเจ้อ ๆ

จากถูกช้างพระในถ้ำเขาหลวง

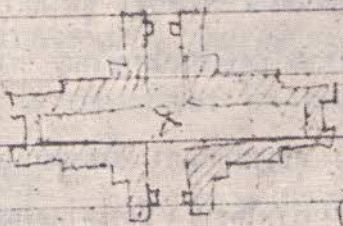
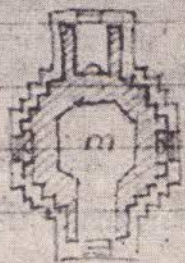
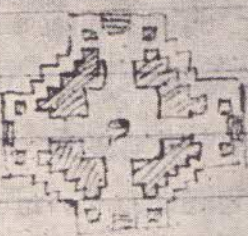
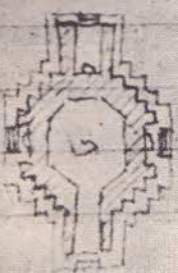
พระพุทธรูปปฏิมารูปพระองค์นี้ เป็นของท่านผู้มีศรัทธาโบราณสร้างไว้มีอยู่ในนั้นนานแล้ว กับด้วยพระพุทธรูปอื่นอีกสองพระองค์เคียงกัน ซึ่งตั้งข้างเบื้องขวาพระองค์นี้นั้น

ครั้นเมื่อวัน ๗ ๕ ค่ำปีมะเมียสัมฤทธิ์ศก ๑๒๒๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ได้เสด็จพระราชดำเนินมาประภาส เมืองเพชรบุรี ได้เสด็จมาประภาสถึงถ้ำนี้ ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูป ๓ พระองค์นี้ ตั้งอยู่นอกกำแพงถ้ำไว้ชอบกนอยู่ จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระยาหัตถการบัญชาจางวางข้าง ๑๐ หมู่ กับข้างบนปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปปฏิมาพระองค์นี้ขึ้นแล้ว ให้ลงรักถากยาทองปิดทองเป็นส่วนหลวง แต่พระพุทธรูป ๒ พระองค์ตั้งอยู่เคียงกัน ฝ่ายขวาพระพุทธรูปพระองค์นี้นั้น ได้พระราชทานให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ ๒ พระองค์ คือพระองค์เจ้าอนุพงษ์เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ได้ว่ากรมวังพระราชวังพระองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าสุประดิษฐเป็นกรมหมื่นวิศนุรณารณินาทร ได้ว่ากรมพระคลังมหาสมบัติพระองค์หนึ่ง ปฏิสังขรณ์พระองค์ละพระองค์ เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศสืบไป

ภายหน้า ๗ การปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปปฏิมา ๓ พระองค์นี้ เป็นอันสัมฤทธิ์บริบูรณ์แล้ว ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแล้ววไชยอวยพรไว้แก่เทพยตามนุษย์ทั้งปวง บรรดาที่ได้มายังถ้ำนี้ แลได้เห็นได้นมัสการพระปฏิมารูปทั้ง ๓ พระองค์นี้จงทุกคน แลทรงพระอิริยาบถด้วยการพระราชกุศลนี้ว่า ใน

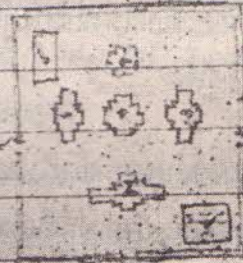
แม่พรหม
วัดบ้านแหลม
(นางสาวพรหม)

Handwritten notes at the bottom of the page:

Handwritten text (likely a signature or date) in Devanagari script.

๑. วิชา (วิชาคณิตศาสตร์) ๕ วิชาในขั้นต้น
๒. วิชา (วิชาคณิตศาสตร์) ๕ วิชาในขั้นต้น
๓. วิชา (วิชาคณิตศาสตร์) ๕ วิชาในขั้นต้น
๔. วิชา (วิชาคณิตศาสตร์) ๕ วิชาในขั้นต้น
๕. วิชา (วิชาคณิตศาสตร์) ๕ วิชาในขั้นต้น

ประจวบกับขอให้พระองค์แลพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสองพระองค์ มีพระชนมายุยืนยาวถาวรปราศจาก
โรคาธิรุมภัยอันตรายทั้งปวงเป็นสุขสวัสดิ์ไปสิ้นกาลนาน เพื่อจะได้สมัยก้าวโอกาสเป็นที่ทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลต่าง ๆ เป็นอันมาก ในเวลาที่ได้มาประสบพบบุญกรโณภาคคือพระพุทธศาสนาแลพระราช
ศรัทธา แลศิริราชสมบัติ แลขอให้พระราชกุศลนี้ จงเป็นปัจจัยให้ได้เสด็จถึงที่สิ้นสุด ดับแห่งสังสาร
วัฏทุกข์ทั้งปวง คือพระอมฤตยวนุพานนั้นเทอญ ฯ มีพระบรมราชโองการให้จากคำนี้ไว้วัน ๕๐
คำ บิวกโทศก เป็นปีที่ ๑๐ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ฯ

ถ้าเขาหลวงนี้เป็นสถานที่บูชาเก่าอันหนึ่งเหมือนกัน ทางเดิมปากถ้ำอยู่ทางบนเขา ปล่องที่
เรียกทางบันไดนาค คือเห็นหลักที่มีหางนาค บันไดสลักนกอย่างคนแปนเก่า มีรูปยักษ์สลักหน้าเดียว
เป็นหน้ายักษ์ยืนประคองหนึ่งครึ่งซีก เห็นจะติดกับบานประตู เป็นรูปยักษ์อย่างโบราณ มงกุฎน้ำ
เต้าเทริด มีงูพันแขน เหมือนยักษ์พิฆเณศวร คงอายุเดียวกัน บานประตูพระเพชรเอาไปไว้ ตอน
ล่างๆ ตอนบนเป็นเทพนมหนึ่งโนเรื้อนแก้วเรียงเป็นแถว ๆ ชาวบ้านเรียกประตูพระพิมพ์ พันบันได
นาคเข้าไป เข้าฉากถ้ำชั้นนอก มีปล่องแสงสว่างเล็ก มีพระเกศาสามองค์ มีจากที่คัดมาหน้า ๑๐
มีกำแพงกัน มีประตู เข้าประตูถึงฉากถ้ำมีปล่องใหญ่ มีพระเจดีย์เก่า ๓ องค์ มีพระเก่า ๖ ๗ องค์
แต่ไม่สู้พิเศษอะไร นอกจากนี้มีพระใหม่ทำแผ่นดินพระจอมเกล้ามากทั้งใหญ่น้อย ปากถ้ำที่เดินทุก
วันนี้ลงทางในถ้ำฉากใหญ่ คิดว่าทำแผ่นดินพระจอมเกล้า สู้ทางเก่าไม่ได้ เพราะเห็นที่งามที่สุด
ก่อนแล้วไปดูที่รองลงไปก็จืด ทางเก่าเขาลงไปดูที่เล็กไปหาที่ใหญ่ ทำให้ใจเบิกบานกว่า

ออกจากถ้ำเขาหลวงไปวัดยาง ตูรรมาศน์เก่า ซึ่งมีอยู่อันหนึ่ง ทรงไม่
สู้งามนัก แต่ปลายถนนกลักดี บิดอย่างบรรพโคราช มีกระดานคอสองศาลาหน้า
การเปรียญเขียนแห่งหนึ่งไม่สู้เก่านัก แผ่นดินพระนั่งเกล้าหรืออะไรนั้นแหละ ไม่
สู้ดี แต่ดูได้

กลับจากวัดยางไปแวะโรงเรียนเพชรสัตรี จัดไว้ที่ศาลาโรงธรรมเก่า ริมวัดพลับพลาไชย
นายแดงผู้ใหญ่บ้านแปนตันคิด มีเด็กเรียนร้อยกว่า นายอยู่จางวางกรมวิวิธเป็นครูใหญ่ ครูรองใช้
ผู้หญิง สอนดีมาก สอนทางศาสนาเป็นหลัก ที่มานี้ เขาเชิญมาดูโรงเรียน แต่เคราะห์ดีมาพบ

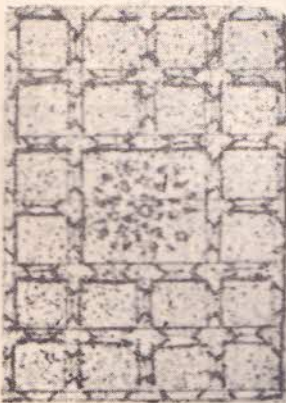
รูปเขียนกระดานคอสอง เรื่องปฐมสมโพธิ แก้วเสม
ด้วยวัดใหญ่แต่ดูไม่ถนัด เพราะรูปกระเทาะ แลอยู่
สูงหน่อย จะหาอะไรเป็นป้ายดูอาการก็หนัก ด้วยคน
มากนัก ท่วงที่จะดีมากด้วย พญามารแต่งถูกใจ นุ่ง
ผ้าเหมือนนีก อย่างเขมร แต่มีลั่นอะไรแทรกอยู่ไม่
ทราบ ที่ถมคำไว้นั้นเขียนมั่วแก่ ตัวอย่างนี้เป็น
แต่ที่ ที่จริงเห็นไม่ถนัด เป็นต้นว่ากางเกงแลเกือก

ไม่ทราบว่าจะอย่างไรแน่ สูงเห็นไม่ถนัด ได้แต่รูปลายเคา เวลาเที่ยงกลับ

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวเหนือหน้า บ้านช่องวัดวาบริบูรณ์มาก เมืองแคว้นไม่มีเมืองอะไรสู้
เมืองเพชร เวลาอย่าคำ ๕๕ นาทีกลับ

วันที่ ๑ มีนาคม

เวลาเช้า ๒.๔๐ ไปวัดใหญ่ถ่ายภาพบานประตู เทพชุมนุม แลลายเสา วันก่อนลืมนบอก
ลายไป ด้านหลังโบสถ์เขียนทรงเข้าบัน เพดานร่วมที่ตั่งพระประธานเป็นดาวสลัก นอกออกมาเป็น
ไม้แกนงนง ถากหลบอย่างออกเลาอย่างนี้ ในช่องแลบนแกนงนง เห็นจะปิดทองลายฉลุ แต่เขาซ่อม
ใหม่ทาแต่แดงไว้อย่าง มีดาวกลางดวงเดียว ที่จะงามอยู่เมื่อแต่เดิม

เวลา ๕ โมงบ่ายเศษ เลิกงานออกจากวัดเดินเที่ยวเล่น แวะ
วัดไผ่ล้อม ดูลายบันหลังโบสถ์ ที่จะเป็นเรื่องปฐมสมโพธิ ตกไว้ที่
ผนังห้องหลังโบสถ์เต็ม แต่หักพังเสียมากแล้ว ดูไม่ออกแล้ว เลย
เดินเที่ยวเล่นต่อไป ย่ำค่ำกลับมาถึงเรือ

อนึ่ง ลืมไป ตอนเช้าขึ้นไปวัดใหญ่ เลยไปคูวัดไกรโลก เขา
บอกว่าโบสถ์มีเขียน เห็นเขียนเป็นช่องๆอย่างวัดเครือวัล แคว้นล่าง
เป็นปฐมสมโพธิ บนเป็นลายนกไม้กระบวนจีน เขียนใหม่ๆ แต่ดูได้

อุดหน้า ซอกประตูขวา พระเจ้าเห็นเทวทูต บนหลังประตูเป็นรูปเมือง มีพญาเสด็จออก
 จับเค้าไม่ได้ว่าจะเขียนตรงไหน อุดกลางหน้าเทศนาดาวดึงษ์ พระเจ้านั่งบนแท่นหลังข้างเอรารวรรณ
 อย่างเทวรูปข้างเมืองพิจิตร มีวิมานห้วยกลับอยู่ใต้เขาพระสุเมรุอันหนึ่งแปลกมาก หลังและข้างประตู
 ซ้าย เป็นแท่นพระศพลวดยพระเพลิงพระเจ้า รูปมณฑปทรงเสื่อ ผนังด้านซ้าย

ช่อง ๑๐ ราชายนพตทณ พระเจ้าประสารบาท

ช่อง ๑๑ นาคปรก ร่มไม้จิก

ช่อง ๑๒ เทพนม สองตัวไม่มีมูล

ช่อง ๑๓ อชฌบาลนิโครธ

ช่อง ๑๔ รัตนามระ

ช่อง ๑๔ จงกรมแก้ว

ช่อง ๑๕ ถวายเนตร แต่เขียนผิดเป็นว่าพึง

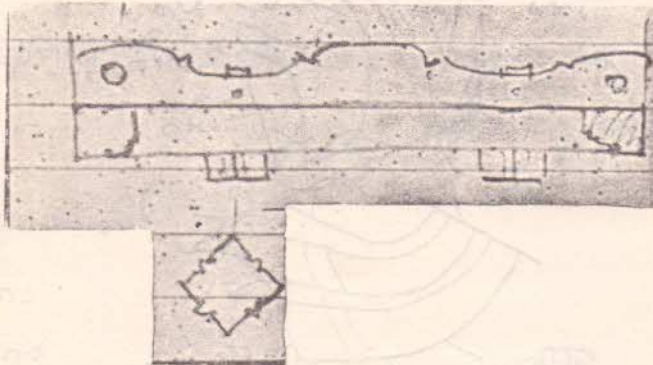
ข้างประตูอุดหลังเทพชุมนุม หลังประตูเป็นพระบาทกับพระเจดีย์ริมหน้า

ที่เขียนเก่าแต่ไม่สู้ดีที่เจอเงินมาก
แผนที่ข้างเป็นดังนี้
ที่วังในองค์พระเจดีย์มีรูปพระยืน
ที่ฐานพระเจดีย์มีจาก ๓ องค์ว่า

พระพุทธศักราช ๒๒๗๗ ปีชารจก อุนาสีกาทอง ผู้แม่ มีสัทธาในพระศาสดาหลวงพระเจดีย์
จุลศักราช ๑๐๙๖ แลพระเจ้าอภัยมหาราชไว้ในพระศาสดา ไถลาววตังหมันถวนห้าพันพระวษาเป็นปโยแกนิฤการ”
อีก ๒ องค์อย่างเดียวกัน ต่างแต่ชื่อ

ตพานทับหลังบานประตู เป็นดังนี้ เข้าที่อยู่ จำไปใช้วัดเบญจมบพิตรได้

๕ โมง กับ ๑๐ กลีบ* แวะเยี่ยมลาเจ้าพระยาสุรพันธ์ แล้วลงเรือเล็กล่องลงไป เพราะให้
เซนเรือใหญ่ล่องหน้าไปแต่เช้าแล้ว ลงมาพบเรือใหญ่เซนกันติดต่อกันอยู่ได้วัดแกลบ ล่องเรือเล็กเลาะลง
ไปหยุดคอยเรือใหญ่ที่วัดทอง บ่ายโมงเรือใหญ่ถึง พักกินข้าวกลางวัน พระเพชรบอกว่าเดี๋ยวนี้ไปไม่
ถึงคลองบางครก ควรนอนที่นี่ ๒ ยามจึงไปดีกว่า ถ้าไปเดี๋ยวนี้ไปติดน้ำนอนตากยุงเปล่าๆ ตกกลาง
นอนนี่

เวลา ๑๐ หุ่่มออกเรือแจวไปเพราะเรือไฟออกไม่ได้ น้ำยังน้อย เวลา ๑๑ หุ่่มครึ่ง จอดพัก
ในปากคลองบางครกเข้ามาครู่หนึ่ง แล้วแจวเลยไปจอดเขาตะเครา

วันที่ ๑๑ มีนาคม

เวลาบ่าย ๖ โมง ขึ้นวัดเขาคะเครา ไม่มีอะไรไปลาด นอกจากเหยียดพระเพนเจ้า เรือไฟมาถึง ผีพายกินเช้าแล้ว โมง ๒๓ ออกเรือพ่วงลากกันไป เข้า ๒ โมง ๑๐ ถึงบ้านกำนันวอใกล้ปากน้ำบางกอบูน หยุดรับนำร่องครูหนึ่ง แล้วออกไปปากอ่าวหยุดรับพื้นอีกครูหนึ่ง ๓.๑๐ ออกปากอ่าวไป ๔ โมง ๒๐ เข้าอ่าวแม่กลอง ๕.๑๓ ถึงเมืองสมุทรสาคร เขาแต่งแพไว้รับต้องหยุดจอดขึ้นดูที่ว่าการ เยี่ยมบ้าน พระยาราชพงษา ดูตรง มีนักโทษ ๕๒ ตรงเรียบร้อย เว้นแต่บ้าเอาเข้ามาไว้ ปฏิกุลเต็มที แล้วไป ดูตลาด มีโรงแถวสองฟากไม่สู้ยาวนานนักเป็นของหลวง ฝาสังคิโปรห์หลังคาจาก มีค่าเช่าห้องละ ๕ บาท ติดอยู่กับโรงบ่อน ฝาสังคิโปรห์หลังคาสังกสิ แล้วผ่านมาตุโรงตำรวจภูธร ศาล แลที่ว่าการอำเภอ ทำ เรียบร้อยหมดเว้นแต่ศาลยังเป็นสิ่งที่ยังไม่ได้ทำให้ใหม่ให้เรียบร้อย ขึ้นดูออฟฟิศโทรเลข นายเข้าเป็น พนักงานตั้งเครื่องปลายทาง จากบางนกแขวก ผลประโยชน์ที่มาถึงเดือนละ ๑๐๐ เศษ ที่น้อย ๖๐ เศษ เป็นการตั้งได้ดี ว่ามีโทรเลขการค้าขายมาก ถนนมีตั้งแต่ตลาดไปถึงวัดใหญ่ กว้าง ๘ ศอก เวลา เที่ยง ๑๕ ลาเขาลงเรือ ขึ้นไปตามลำน้ำ

ลำน้ำแต่ปากอ่าวมาเมือง เป็นเรือนทำปลา หลังเรือนเป็นที่ลุ่ม มีต้นจาก ตอนแต่เมืองขึ้นมา เป็นสวนตลอด มีมพร้าวแลหมากมาก บ้านเรือนเรียงรายไป ที่จริงเมืองสมุทรสงครามบริบูรณ์มาก ว่ามีคน ๓ หมื่นเศษ แต่ไม่แน่น รายกันไป ที่เรียกว่าเมืองนั้นค่อยแน่นหนาหน่อย วัดเก่ามีวัดใหญ่ เป็นเก่ากว่าเพื่อน พังบ้างแล้ว ที่แต่ก่อนจะทำดีด้วย อยู่ใต้เมืองหนึ่งหนึ่ง อีกวัดหนึ่งมีพระเจดีย์ หรุหร่า รูปพิลึก ว่าถ่ายอย่างมาจากเมืองอย่างกุ่ม ดูจะไม่สู้แน่ เวลาเที่ยง ๔๐ ถึงวัดท่ายหาด หยุด พักกินเช้ากลางวัน

เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ ออกเรือไป ๓๐ ถึงอัมพวา มีคลองกว้างหน่อย มีวัดอัมพวันอยู่ปากคลอง บ้านแน่นเหมือนที่แม่กลอง หน้าโรงบ่อนฝั่งตะวันตกมีแพแถวหนึ่งมากจนถึงคลองบางน้อย ที่ต่อแดน ราชบุรีอำเภอสีหะมีน ต่อขึ้นไปบ้านก็มีติด ๆ กันไป หลังบ้านเป็นสวนตลอด ๒.๔๐ ถึงคลองบางมดสวน ทรายไป หมากมพร้าวน้อยไป เพราะใกล้น้ำเค็ม ๒.๕๕ ถึงที่ว่าการอำเภอสีหะมีน อยู่ฝั่งซ้าย ต่อขึ้นไปบ้านบาง บ่าย ๓.๑ ถึงปากคลองบางนกแขวก มีเรือนที่ปากคลองมาก มีวัดฝรั่งใหญ่ชื่อเซนต์ปีเตอร์ อยู่ปากคลอง ต่อขึ้นไปมีบ้านราย ๆ ไม่มีสวนด้วยเขาว่าหลังบ้านตอนนี้เป็นนา บ่าย ๓ โมง ๕๐ ถึง วัดคุ้งกดิน หยุดพักนอนที่นี่

วันที่ ๑๒ มีนาคม

เช้า ๓.๑๕ ออกเรือขึ้นไปราชบุรี แม่น้ำตอนนี้มีเรือหน้างู ข้างฝั่งขวามีเตาปูนอยู่แถวหนึ่ง เข้า ๔ โมง ถึงเมืองราชบุรี จุดที่แพพักหน้าที่ว่าการ หม่อมเจ้าสุทธิดิษ ขำหลวงมหาดไทย พาชำราชการมารับ ทักทายกันตามควรแล้ว ขึ้นศาลอาเภอ แลที่ว่าการมณฑล ใช้ตึกสมเด็จเจ้าพระยาซ่อมแล้ว แล้วเดินดูตึกบริวารซึ่งใช้เป็นที่เก็บแลชำระราชการพัก เป็นตึกเก่าโทรมมาก แล้วเดินตามถนนริมน้ำลงไป ผ่านตลาดแลโรงบ่อน ซึ่งทำเป็นแต่กำล่อ ตลาดหน้าเมืองนี้ไต่ค่าเช่าห้องละ ๘ ถึง ๑๐ บาท เป็นของราษฎร เดินเลยไป ผ่านหน้าสแตชันตำรวจภูธร ไปถึงบ้านเจ้าคุณทหาร พวกมิดชันนารีได้รับอนุญาตอยู่ สุดที่นั่นถึงสะพานรถไฟ ขึ้นดูสะพาน ทางเกวียนกำลังทำจนแล้ว แล้วลงตามทางเกวียนตรงไปสแตชันรถไฟ พบกับมิดเตอร์เกิดสพุทกันแล้วกลับมา เลี้ยวถนนหลังเมืองผ่านศาลซึ่งใช้ตึกศาลากลางเก่า แล้วเข้าคุก ที่เล็กไม่พอ มีนักโทษ ๒๐๐ เศษ แล้วเดินผ่านไปตามตึกแถว หลวงริมถนน มีคนอยู่น้อย ไต่ค่าเช่าห้องละ ๒ บาท จนถึงหลังโรงบ่อน เป็นโรงของราษฎรจึงค่อยแน่นหนา ไต่ค่าเช่าห้องละ ๕ บาท ลืมไป ต่อศาลมาดั่งวังเก่า ซึ่งบัดนี้ใช้เป็นโรงเรียนนายสิบทหาร ทหารโทรมมากแล้ว ต่อตลาดหลังบ่อนไปถึงทางแยกไปเขาวัง แต่ไม่ได้ไป ตรงไปตามถนนที่ว่าการถึงออฟฟิสไปรษณีย์โทรเลข ขึ้นตรวจการ นายชวดนายแยกอยู่รับอยู่ เครื่องโทรเลขมี ๓ ไปกาญจนบุรี เครื่องหนึ่ง บางนกแขวกเครื่องหนึ่ง เพชรบุรีเครื่องหนึ่ง ตั้งเป็นรีเล ๒ เครื่อง ใช้รีเลกลม พนักงานมีคนหนึ่งคือจีนจูเหลียง ออกมาปลายเดือนธันวาคม ผู้ช่วยคนหนึ่ง ผลประโยชน์เก็บได้เดือนมกราคมที่แล้วมา ๔๘๐ บาทเศษ อยู่ข้างมีรูระตีมัก ว่าเป็นโทรเลขพ่อค้าสักครั้งหนึ่ง ราชการสักครั้งหนึ่ง พนักงานทั้งหลายอยู่อดแค้นในตึกหลังเดียว อันเป็นตึกเก่า แต่ซ่อมไว้พออยู่ได้ จะต้องคิดทำใหม่ ออกจากออฟฟิศโทรเลขไป ผ่านที่พักข้าหลวงสรรพากรแลที่พักนายทหารกองนอกไปถึงที่ว่าการมณฑลเดินเข้าในรั้วมาน้ำที่ว่าการลงเรือเวลาเที่ยง ๔๐ นาที

ได้ตามแสรเกิดสดถึงหินก้อนใหญ่อย่างต้องพระประสงค์ บรรทุกแต่เขาลาวถึงท่าบางกอกน้อย รถหนึ่ง ๖ บาท เป็น ๕ คิวบิตเมตร

ได้พูดกับแสรเกิดสดถึงถ้าหากจะทำรถไฟจากราชบุรีไปแม่กลองจะทำฝั่งไหนดี เขาว่าทำฝั่งขวาต้องมีตึกพานใหญ่ข้ามแม่น้ำอ้อมตรงอัมพวา ๒ ที่ ถ้าทำฝั่งซ้ายไม่ต้องข้าม

เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ ไปเขาวัง ขึ้นดูวังหลังกำแพงเกือบหมดแล้ว มีขายชากับพระมาอยู่มาก เป็นที่ว่ารู้ถูกต้อง เวลาบ่าย ๑๕ กลับมาถึงเรือ

วันที่ ๑๓ มีนาคม (๖๖๕)

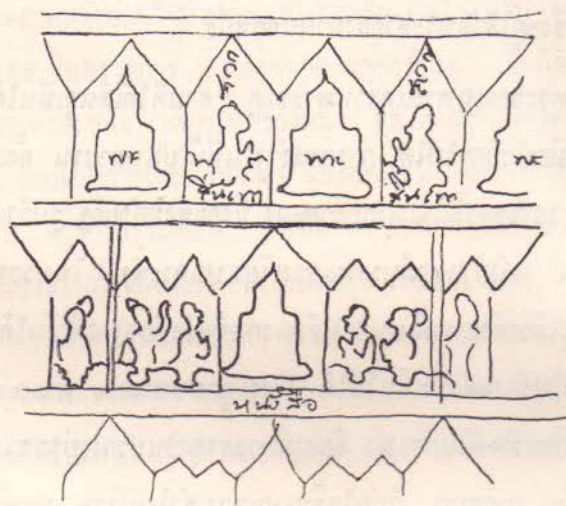
เวลาเช้า ๒.๕๐ ไปดูโรงทหาร อยู่ในเมือง มีโรงกำล่อ ๒ โรง ที่ว่าการกำล่อทำ ใช้ตึกเก่า ที่อยู่นายทหารกำล่อทำ โรงมำกำล่อทำ โรงเลี้ยงมีแล้วหลังหนึ่ง ทำใหม่หลังหนึ่ง โรงครัวทำแล้ว ทรายกำล่อทำ คนว่ามี ๕๐๐ ม้ามี ๕๐ แต่ใช้ได้ ๒๐ ๔ โมง ๑๐ กลับ ออกเรือไปวัดพระธาตุ ๔.๒๐ ถึงขึ้นดูวัด เทียงศรีกงกลับลงเรือแจวต่อไป ผังขวามันแน่น เผาปูนตลอด ผังซ้ายบ้านบาง ๕.๕๕ สิ้นเตาปูน มีบ้านต่อไปรายๆ เรือม่วนนั้นแจวมา เวลาบ่ายโมง ๑๓ ถึงวัดบ้านกล้วย เหนือคลองบางสองร้อยจอกพัก ที่ปากคลองบางสองร้อยมีหาดใหญ่ต้นมากต้องเขน

บ่าย ๓.๕๕ ออกเรือไป แต้น้ไปบ้านนานๆ มีที่ บ่าย ๕.๐๖ เข้าเขตรโพธาราม บ่าย ๕ โมงครึ่งถึงวัดเจดเสมียน จอดหยุดพักนอน

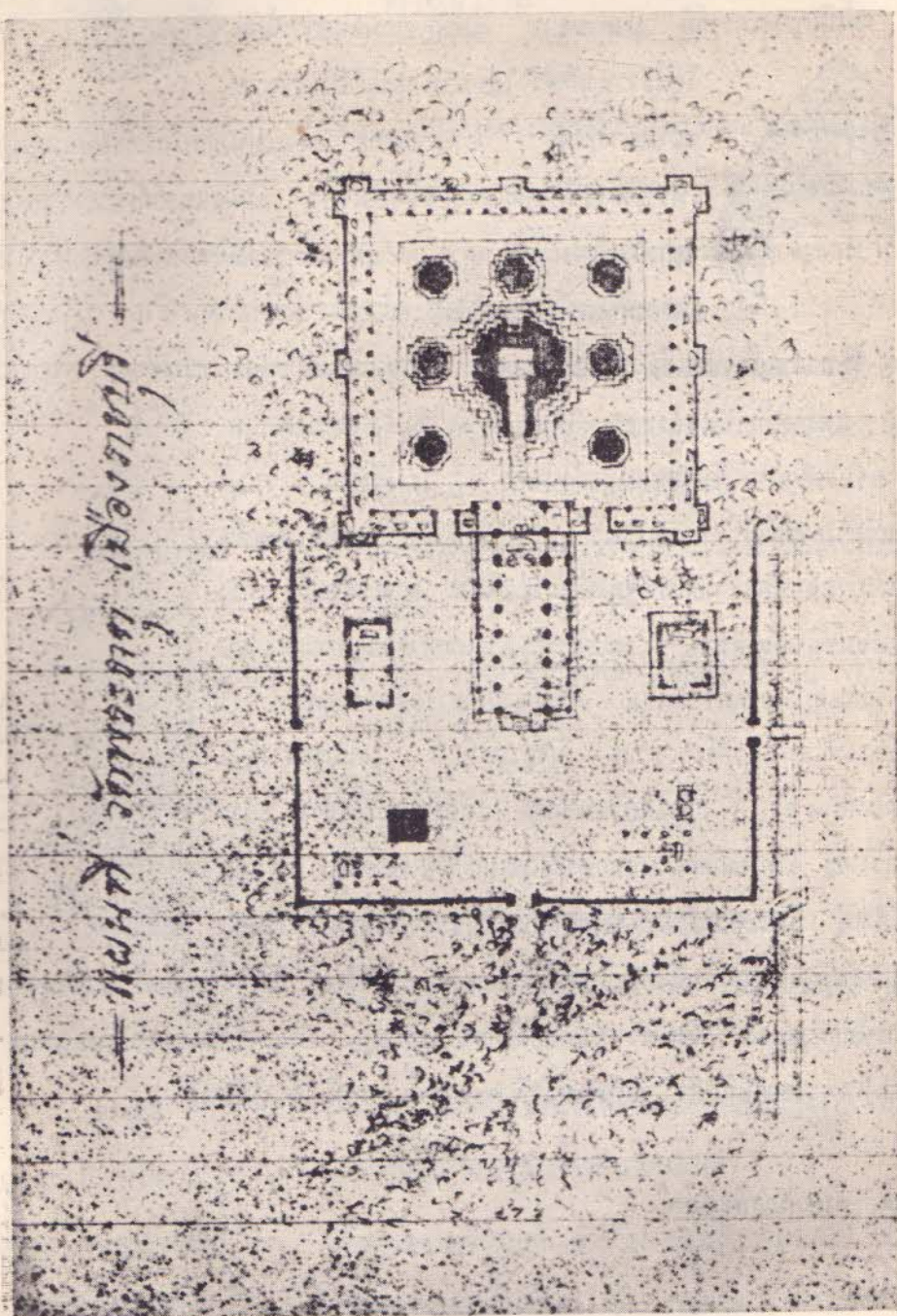
วัดพระธาตุ เป็นวัดเก่าที่สุดในเมืองนี้ ดูเหมือนหนึ่งว่าจะตั้งอยู่ในเมือง แต่ไม่สู้ห่างฝั่งแม่น้ำนัก อยู่ฝั่งขวาเหนือเมืองเดียววัน แต่กำแพงเมืองจะอยู่ข้างไหนไม่ได้เที่ยวตรวจดู เป็นแต่คิดว่ามุลำงคงอยู่ปากคลองโรงช้าง ซึ่งอยู่ใต้วัดพระธาตุลงมาหน่อยหนึ่ง

ได้เขียนแปลนพระธาตุเฉพาะแต่ส่วนพระธาตุ ตามที่ได้เดินดูเห็นได้มาลงไว้หน้า ๒๑ ด้วยการประมาณ ที่ในโรงจะมีอะไรก็รู้ไม่ได้ การก่อสร้างในที่นี้เป็นหลายรุ่น ตั้งแต่อายุก่อด้วยแฉ่งจนถึงอายุก่อด้วยอิฐแผ่นเล็กๆ รอบเขตรมีกำแพงก่อด้วยแฉ่ง มีรอยซ่อมด้วยอิฐ รูปกำแพงสูงประมาณ ๔ ศอก ที่มีเห็นอยู่บัดนี้ มีบัวบน หลังกำแพงมีบรรพแดลงเรียงเป็นกระจิ่ง ในบรรพเป็นรูปพระพเนงเชิงสลักด้วยศิลาทรายแดง รู้ได้ว่ากำแพงนี้เป็นของเดิมแรกสร้างทีเดียว แต่เห็นได้เสมอพระเบียงออกมาสุดเขตรหน้าเท่านั้น ต่อไปข้างหลังรกเห็นไม่ได้ มีประตูกลางหน้า ๑ ข้าง ๒ เป็นประตูมีซุ้มแต่พังเสียแล้วเหลือแต่เสา สิ่งก่อสร้างที่ในกำแพง คือองค์พระธาตุเป็นปรางอย่างเขมรปนไทย อายุรุ่นเดียวกับสุโขทัย มีมุข ๔ ด้าน หน้ายาว มีบันไดขึ้นเป็นทางเข้าในปราง มุขทั้งสามด้านสั้นแลต้น มีรูปพระยืนบรรจุไว้ในช่อง ปรางมีฐานในตัวชั้นหนึ่ง ฐานบัลลังก์รองอีกสามชั้น ชั้นล่างซีกกระเปาะยาวออกไปทั้ง ๔ ทิศ มีพระปรางเล็กตั้งบนกระเปาะสามด้าน เว้นด้านหน้าเป็นบันได ระหว่างรักแร้ฐานพระธาตุ มีปรางเล็กแทรกอีก ๔ องค์ รวมเป็นปราง ๘ องค์ มีฐานเขียงใหญ่รูป ๔ เหลี่ยมรองทั้งหมด พระปรางทั้งหลายเหล่านี้ยังดีมาก เพราะได้ซ่อมกันมามากเห็นได้ในนั้นเอง ลายบาง

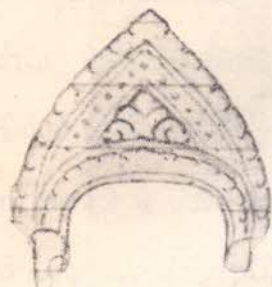
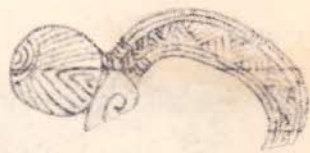
แห่งเห็นเป็นอย่างเก่าแลแข็งที่สุด บางแห่งคลาย บางแห่งเป้นลายใหม่ บางแห่งไม่มีลาย ที่ปูน
 แตกอยู่บ้างเห็นเป็นก่อดูรู้ แต่จะปนแลงด้วยบ้าง ฤาอย่างไรไม่ทราบไม่เห็น เพราะปูนยังมีอยู่เกือบ
 ทั่วไป ข้างในปรางมีแท่นฐานปูนรองพระ แต่พระไม่มี เห็นจะถูกขุด เพดาลปรางพังเสียแล้ว ผนัง
 เขียนยังเห็นได้ เขียนคือนายาคี ลังเกตเห็นที่ยังมีเหลือเห็นเป็นเก่าที่สุดที่เคยเห็นมา เขียนรูปพระปาง
 หน้าโคขนาต ๘ นิ้วถึง ๔ นิ้ว ทำที่เขียนแบ่งเป็นชั้นอย่างเทศมณฑล ในแบ่งเป็นทำนองกลีบบัว
 กลีบใหญ่เป็นรูปพระเจ้านั่งในซุ้มปราสาท ที่เหมือนชาวบางนั้งในร่มไม้มีรัศมีล้อมอย่างเดียวกันบ้าง ที่
 กลีบแทรกนั้นก็เป้นสาวกบ้าง เป้นพราหมณ์บ้าง แขนกบ้าง เห็นจะเป็นพวกมาถามปัญหาแล้วบวช
 คือพวกชาวบ้านแลอาชีวก ที่ลายคันชันบางที่มีหนังสือบอกเรื่องเป้นหนังสือขอมปนไทย อ่านไม่ได้
 ความเพราะกะเทาะเป้นหย่อม ทำที่เขียนตามที่ว่ามานั้นดังนี้

มีชั้นต่อ ๆ กันหลายชั้น พระเจ้านั้น ที่เขียนมีหนวดเต็มทักมี เป้นหลักดีที่จะเป็นที่อ้างใน
 การเขียนวัดเบญจมพิตร รูปพระสาวกที่มีหนวดทักมี พระสาวกทั้งหลายหาพมดำทั้งนั้น ดีกว่าทาคราม

เปนโกนใหม่ ๆ มาก พวกสาวกที่ยังไม่ได้บวช หัวมีหลายอย่าง มวย
ผมดำ ทั้งมีหนวดเคราก็มี มวยผมขาว แลดำก็ถูกพลันอย่างนั้นก็

ใช้สีขาวทาตัดดำ ใส่หมวกเตอร์ก็ก็มี ใส่หมวก

ตุ้มบ่ออย่างนั้นก็

บางที่หมวกอย่างนี้จะเปนภาพตัวตัวอย่างใส่มงกุฎทีเดียว

เพราะหาเหลือทิ้งตัดแดงแปลว่าเปนทอง แลตัดหน้าก็ตัดอย่างงามด้วย หัว

อย่างอื่นตัดหน้าเปนที่กาก แต่หมวกอย่างนี้จะกินกับหูอย่างไรไม่ทราบ

เพราะต่อมาฟัง กลัวจะหัวก๊วญเพราะมีกรอบหน้าด้วย จะเปนตัวกษัตริ

นั่นเอง ได้หาตัวกษัตริ้นักแล้ว ไม่ได้พบเลย ฝ่ายขุมเรือนแก้วหลังพระก็ชอบกล ที่แท้ก็แปลว่า

บุษบก แต่มันเตี้ยเปนทรงขวา ได้ขีดเส้นพื้นไม้ทรงนอกมาดูนี้แล้ว

ยังมีความจับใจอีกมาก รับประทานเสียเล็กน้อย เพราะจะรีบไปกาญจนบุรี

แลเห็นข้าวก้าวด้วย พระรเบียงรอบพระธาตุทั้งเสียเกือบหมด ยังเห็น

ฝาผนังบ้างเล็กน้อย ก่อด้วยอิฐดูไม่สู้เก่าแลต้นัก เสาสี่เหลี่ยมมี เกรง

จะเปนก่อขึ้นชั้นหลังแต่รากแก้ว เพราะเห็นพระเก่าทำด้วยศิลาทรายเกือบ

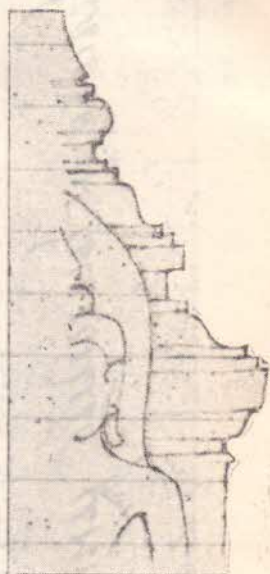
ทั้งสิ้น เว้นแต่บางองค์ที่ซ่อมแซม พระศิลาที่มีเกี้ยวรัดจุฬาราชด้วย รูป

พระรเบียงแพแสนนครศรีธรรมราช มีจุตรมุขที่มุม และมีมุขกลางด้วย

เหมือนกันทั้ง ๓ ด้าน เว้นแต่ด้านหน้าตัดเป็นช่องประตูสองข้าง กลาง

เปนวิหารใหญ่ มีผนังสกัดกลางเสมอพระรเบียงแบ่งเป็นสองห้อง หลังเล็ก

ห้องหน้าใหญ่ มีพระประธานทั้งสองห้องหันหลังเข้ากำแพงเปนวิหารนอก

โนติดกันหลังเดียว วิหารหลังนี้พังเสียมากเหลือแต่เสา ๔ เสาเดียว ก่ออิฐตั้งอยู่ข้างในร่วมในฐานบัทม์

แห่งวิหารนี้ก่อด้วยแลง เห็นได้ว่าเก่าเสมอด้วยอายุพระธาตุ เปนแต่ซ่อมแซมบ้างในชั้นหลัง ๆ มา

เมื่อได้มาเห็นพระธาตุนี้แล้ว รู้ได้ทันทีว่าที่เพชรบุรีนั้นแบบนี้ ผู้ปฏิสังขรณ์

หมายเหตุ ดันฉบับมีเพียงเท่านี้

คำอธิบาย

หน้า ๑ ไซดิง

Siding หมายถึงทางรถไฟสั้น ๆ ที่แยกจากทางรถไฟสายหลักไปข้างหนึ่งสำหรับถอยรถพ่วงไปจอด หรือจัดขบวนรถไฟ

เจ้าพระยาสุรพันธ์

นามเดิม เทศ บุนนาค เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์รับราชการมาแต่รัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนยศตามลำดับมาจนได้เป็นพระเพชรพิลัยศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี ในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยาสุนทรฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ครั้นหลังสุดได้เป็นเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์

เครื่องประดู่

โครงหลังคาแบบไทยชนิดที่ทำด้วยไม้ตั้งรับซ้อนกันเป็นชั้น ๆ ถ้าเขียนว่า

เครื่องประดุมงกุฏ

หมายถึงโครงหลังคาสำหรับเครื่องยอดทรงมงกุฏ เช่นโครงหลังคามณฑป หรือปราสาท

หน้า ๒ ลายปิดแบบ

ลายฉลุปิดทอง

เครื่องเก่า

เครื่องแต่งตัวแบบเก่า

หน้า ๓ หักกล้วย

เข้าใจว่าหมายถึงวิธีวาดเขียนแบบไทยอย่างเก่า นิยมเขียนกันในสมัยอยุธยา ซึ่งเขียนให้เห็นรูปลักษณะแต่ไม่มีเงาหรือความลึก

อกเตา

ไม้เหลี่ยมยกส้น เช่นไม้ที่ทาบกลางบานประตูแบบไทย

หางโต

ลายไทยลักษณะเป็นช่ออย่างหางสิงโต

หน้า ๔ หลวงขจร

หลวงขจรยุคตกยุค ข้าราชการกระทรวงโยธา

ขุนอาทร

ขุนอาทรปฏิพัทธ์ (ม.ล. พูน พนมวัน) ข้าราชการกระทรวงโยธา

หน้า ๖	เจ้าพระยาภาณุวงศ์	นามเดิม ท้วม บุณนาค เป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์รับราชการมาแต่รัชกาลที่ ๔ เคยเป็นพระเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี ในรัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนตำแหน่งตามลำดับจนได้เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
หน้า ๗	พระยอดฟ้า	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
หน้า ๘	ประสะ	การชะล้างผิวปูนฉาบผนังให้จืด เตรียมพื้นสำหรับเขียนรูปภาพ
หน้า ๑๒	คนเป็นเกา	คนที่เขียนหรือสลักเป็นสมัยก่อน ช่างเก่าที่มีฝีมือ
หน้า ๑๓	กระดานคอสอง	แผ่นไม้กระหว่างหลังคาประธานกับหลังคาชั้นลด
	ไม้แกนแรง	ไม้ยัดค้ำไว้เป็นกากบาทเพื่อให้แข็งแรง
หน้า ๑๔	พระยาอมรินทร	พระยาอมรินทรฤาชัย (จรัส รัตนกุล) เป็นเจ้าเมืองเพชรบุรี พ.ศ. ๒๔๔๒ — ๒๔๔๕

พระธรรมรัชมนี (ประยูร) วัดเทพศิรินทราวาสได้กรุณาเขียนคำอธิบายเรื่องพุทธประวัติเพื่อให้เข้าใจข้อความที่ทรงกล่าวถึงรูปเขียนในช่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

พระบาทชายทะเล

คงหมายถึงพระพุทธรูปที่พระพุทธรเจ้าทรงเหยียบประดิษฐานไว้ที่แม่น้ำนมทา บางที่เรียกว่าพระบาทกับพระเจดีย์ริมน้ำ

ยมกปาฏิหาร

พระพุทธรเจ้าทรงแสดงปาฏิหาริย์เป็นคู่ เช่น ให้เกิดน้ำข้างหนึ่งเกิดไฟอีกข้างหนึ่งเป็นต้น ข่มเจ้าลัทธินี้ ท่านเพื่อประโยชน์ทางแสดงธรรมเทศนา

ครูทั้ง ๖

คือเจ้าลัทธินี้ ๖ ท่านมีมักขลิโคศาลเป็นต้น ทำอุทฺธิแข่งพระพุทธรเจ้าและแพไปในที่สุดเมื่อพระพุทธรเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์

หน้า ๑๕ เรื่องปฐมสมโพธิ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรมพิเศษแล้วประทับเสวยวิมุตติสุข ณ ที่ควงไม้ศรีมหาโพธิ์นั้นสิ้น ๗ วัน ครั้นแล้วเสด็จจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ (โพธิ์มณฑะ) เสด็จขึ้นจึงดูต้นพระ

ศรีมหาโพธิ์ (ถวายนเตร) ด้วยมิได้ทรงกระพริบพระเนตร
ตลอด ๗ วัน สถานที่นี้เรียกว่า “อนิมิสเจตีย์” แล้วเสด็จกลับ
มาจากที่นั้นมาหยุดในระหว่างกลางแท่งต้นพระศรีมหาโพธิ์และ
อนิมิสเจตีย์ เสด็จจงกรม (เดินไปมา) ณ ที่นั้นตลอด ๗ วัน
สถานที่นี้เรียกว่า “รัตนจงกรม” (จงกรมแก้ว)

ในสัปดาห์ที่ ๔ เทวดาได้เนรมิตเรือนแก้ว (รัตนมระ)
ถวายพระพุทธองค์ทรงนั่งขัดบัลลังก์ (สมาธิเพชร) ตลอด ๗ วัน
สถานที่นี้เรียกว่า “รัตนมระเจตีย์”

ครั้นล่วง ๗ วันนั้นแล้วได้เสด็จไปประทับที่ใต้ต้นไทร
อันเป็นที่พักของคนเลี้ยงแพะซึ่งได้ชื่อว่า “อชปาลนิโครธ”
(อช=แพะ, ปาล=คนเลี้ยง นิโครธ=ต้นไทร) สิ้น ๗ วัน

ครั้นล่วง ๗ วันนั้นแล้วได้เสด็จไปประทับที่ต้นไม้จิกซึ่ง
ได้นามว่า “มุจจลินท” เสวยวิมุตติสุขสิ้น ๗ วัน

ครั้นล่วง ๗ วันนั้นแล้วได้เสด็จไปประทับที่ใต้ร่มไม้เกตุ
ซึ่งได้นามว่า “ราชายตน์” ประทับเสวยวิมุตติสุขสิ้น ๗ วัน ใน
ระหว่างนั้นได้มีพานิช ๒ คนซื้อตปัสสะ ๑ ภัลลิกะ ๑ นำข้าว
สัตตุงง ข้าวสัตตูก้อน เข้ามาถวายพระพุทธองค์ เวลานั้น
บาตรทรงหามีไม่ เพราะหายไปแต่คราวทรงรับข้าวมธุปายาส
ของนางสุชาดา ท้าวจตุมหาราชทรงทราบจึงต่างนำบาตรศิลา
องค์ละใบเข้าถวาย ทรงรับบาตรเหล่านั้นแล้วทรงอธิษฐานรวม
เข้า (ประสานรวมบาตรเข้า) เป็นใบเดียวกันแล้วทรงรับสัตตุง
เหล่านั้น

จารึกเก่าบางแห่งจารึกเพี้ยน ดังนั้นที่ว่า ประสารบาท
จึงน่าจะเป็นประสาธนาทร อัฐปาลนิโครธ จึงน่าจะเป็น
อัฐปาลนิโครธ

หน้า ๑๘ ฟาสังกโปร์

ผ่าทำด้วยไม้เนื้ออ่อน เช่นไม้ที่ตอลัง สมัยก่อนขอไม้ชนิดนี้มา
จากสิงคโปร์

มัสเดอเกิตส

นายช่างชาวเยอรมันมาทำทางรถไฟในสมัยนั้น

หน้า ๑๕ สมเด็จพระเจ้าพระยา

สมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงศ์

เจ้าคุณทหาร

เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๕

บรรพแดง

มุขจั่วเล็ก ๆ ตกแต่งชนับวของกำแพงหรืออาคาร

หน้า ๒๒ ตัดหน้าเป็นทาก

เขียนหน้าพอให้เห็นรูปร่าง

ศูนย์ข้อมูลภูมิภาคตะวันตก
มหาวิทยาลัยศิลปากร

หอสมุด พระราชวังสนามจันทร์

31150000008261

